

Ekleziologija Jürgena Moltmanna kao primjena trinitarne teologije križa na razumijevanje Crkve

Lidija Matošević*
lidija.matosевич@tfmvi.hr

Andrej Bukovac-Mimica**
andrej.b.mimica@tfmvi.hr

<https://doi.org/10.31192/np.17.2.8>
UDK: 2Moltmann, J.
27-72
27-144.89
Pregledni članak / Review
Primljeno: 27. ožujka 2019.
Prihvaćeno: 4. lipnja 2019.

Ovaj rad istražuje implikacije trinitarne teologije križa Jürgena Moltmanna na ekleziologiju. Prema Moltmannu, hijerarhijski model Crkve nastao je na temeljima antičkog koncepta Boga, što Moltmann naziva monarhijski monoteizam. Umjesto u monarhijskom monoteizmu, zajedništvo Crkve Moltmann utemeljuje prema modelu perihoretskog zajedništva triju božanskih osoba, u kojemu nema privilegija niti podređivanja, te koje je otvoreno čovjeku, uvodeći ga u zajedništvo s Trojedinim Bogom te u međusobno zajedništvo. Iako smatra da je model Crkve kao zajednice jednakopravnih primjereniji od hijerarhijskog, pitanje ustroja za Moltmanna je u konačnici sekundarno. U fokusu ekleziologije ne treba biti ustroj Crkve, već njezina misija, shvaćena unutar okvira missio Dei, kao eshatološkog gibanja koje polazi od Boga te pronalazi cilj u dovršetku svega stvorenja. Shvatimo li Crkvu na ovaj način, kao zajednicu kojoj nije svrha širenje Crkve, već širenje Kraljevstva, te uzmemo li u obzir da eshatološko Kraljevstvo uključuje sve ljude, sva bića i samu zemlju, otvara se golemi ekumenski potencijal te prostor za dijalog s drugim religijama, kao i (sekularnim) društvom u cjelini.

Ključne riječi: ekleziologija, Jürgen Moltmann, missio Dei, perihoreza, trinitarna teologija, Trojedin Bog.

* Izv. prof. dr. sc. Lidija Matošević, Sveučilište u Zagrebu, Sveučilišni centar za protestantsku teologiju »Matija Vlačić Ilirik«, Ivana Lučića 1a, HR-10000 Zagreb.

** Andrej Bukovac-Mimica, mag. theol. et hist.

Uvod

Jürgen Moltmann o životu Trojedinog Boga razmišlja polazeći od Božje objave koja svoj vrhunac ima u Isusovu životnom putu koji ga je odveo na križ, što je koncept poznat kao trinitarna teologija križa.¹ Povijest Isusova poslanja pritom nije samo ključ za razumijevanje tzv. ekonomijskog Trojstva, odnosno za razumijevanje odnosa Oca, Sina i Duha Svetoga u povijesti spasenja, već je ono i epistemološki okvir za govor o Bogu u najširem smislu te riječi. Iz tog razloga i razmišljanje o imanentnom Trojstvu mora započeti s vrhuncem Božje objave u povijesti – biblijskim svjedočanstvom o Isusu Kristu, odnosno o križu Isusa Krista kao mjestu na kojemu se sam Bog objavio i progovorio o svojoj naravi.²

Trinitarna teologija križa, onako kako je vidi Moltmann, unosi revoluciju u koncept Boga koji je kršćanska teologija preuzela od antičke filozofije, a čija je važna postavka ta da je božanska narav nesposobna za patnju i promjenu.³ Ova teologija također u sebi nosi revolucionaran potencijal glede poimanja cjelokupne stvarnosti. Ona se ne može uklopiti niti u jedan model koji razmišlja naprosto o »Bogu i svijetu«, već ona traži da se misli »svijet u Bogu«,⁴ pri čemu i sva patnja stvorenja postaje i unutarbožanskim iskustvom,⁵ a Kristov križ temelj vječne radosti spasenja i novog Božjeg stvaranja.⁶ Prema Moltmannu, trinitarna teologija križa epistemološki je okvir za cijelo zdanje kršćanske teologije, pa time i za ekleziologiju.⁷

U ovom radu postaviti će se pitanje o odnosu nauka o Bogu i ekleziologije u teologiji Jürgena Moltmanna. Najprije će se izložiti Moltmannova kritika ekleziologije u čijoj pozadini stoji antički koncept Boga, te odnosa Boga i svijeta. Zatim će se progovoriti o Crkvi kao zajedništvu bez žrtvovanja individue, o Moltmannovoj relativizaciji pitanja o crkvenom ustrojstvu i naravi Crkve, o ekumenskom i dijaloškom potencijalu ovakve relativizacije te o znakovima Crkve.

¹ Ovaj je članak nastavak (tj. drugi dio) članka istih autora, u kojemu je detaljno izložena Moltmannova trinitarna teologija križa [v. Lidija MATOŠEVIĆ, Andrej BUKOVAC-MIMICA, Trinitarna teologija križa. Recepcija i kritika starocrkvene trinitarne dogme u Jürgena Moltmanna, *Nova prisutnost*, 15 (2017) 3, 449-470].

² Usp. Jürgen MOLTSMANN, *The Trinity and the Kingdom. The Doctrine of God*, Minneapolis, Fortress Press, 1993, 97-98; 114 slj.

³ *Isto*, 21-25.

⁴ Jürgen MOLTSMANN, *Raspeti Bog. Kristov križ kao temelj i kritika kršćanske teologije*, Rijeka, Ex libris, 2018, 288-291; također v. *isto*, 105 slj.

⁵ Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 287-288.

⁶ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 159.

⁷ Komentirajući Moltmannov rani teološki opus, Geiko Müller-Fahrenholz navodi: »Ove tri knjige [*Teologija nade, Raspeti Bog i Crkva u snazi Duha*] uvijek govore o kristologiji, nauku o Bogu i pneumatologiji, tj. o čitavoj teologiji istovremeno. Drugim riječima, *one govore o trinitarnoj povijesti Boga sa svijetom*. Stoga nije uopće iznenađujuće da je teologija Trojstva intrinzična poveznica između ovih programatskih djela...« [Geiko MÜLLER-FAHRENHOLZ, *The Kingdom and the Power. The Theology of Jürgen Moltmann*, Minneapolis, Fortress Press, 2001, 81 (kurziv autorov)].

1. Moltmannova kritika ekleziologije u čijoj pozadini stoji antički koncept Boga te odnosa Boga i svijeta

Ova kritika artikulirana je u okviru kritike modela Crkve kao hijerarhije, koji Moltmann smatra posljedicom uklapanja kršćanskog koncepta Boga u antičko razumijevanje Boga i svijeta, a naziva ga i klerikalnim monoteizmom.⁸ Prema Moltmannu, klerikalni monoteizam izrasta iz prilagodbe antičkom panteizmu, u čijem se temelju, koji Moltmann naziva još i monarhijskim monoteizmom, nalazi ideja da je univerzum monarhijski strukturiran. Na vrhu te monarhije nalazi se Najviša supstancija, Nepokretni pokretač, odnosno božanski Logos koji je nepromjenjiv i nesposoban za patnju.⁹ Budući da je antički monarhijski monoteizam bio svojevrsna konkurencija antičkom politeizmu,¹⁰ djelomično su ga prihvatili i kršćanski teolozi i to tako da su u nj unijeli distinkciju između stvorenja i stvoritelja. Time su naglasili da svijet nije vidljivo tijelo nevidljivog Boga, već stvorenje, odnosno djelo jednog Boga stvoritelja. Kršćanska je teologija, smatra Moltmann, pritom od antičkog panteizma ipak preuzela ideju o monarhijskoj strukturi univerzuma, u smislu vladavine (numerički) jednog.¹¹ To se dogodilo jer kršćanska teologija nije dovela u pitanje sam antički monarhijski monoteizam, već ga je – ustvrdivši da su nositelji supstancije, koja je vječna, nepromjenjiva i nesposobna za patnju, tri osobe – samo djelomično kristijanizirala. U tom smislu tradicionalnu dogmu o Trojedinom Bogu možemo nazvati slabo kristijaniziranim monoteizmom.¹²

Kao što Moltmann dalje tumači, antička je kozmologija imala paralelu u politici. Budući da je kozmos monarhijski strukturiran, i u politici, koja je sfera ljudskog djelovanja, trebalo se pridržavati principa vladavine jednoga.¹³ Time je antički monarhijski monoteizam, koji je na religijskom području bio konkurencija politeizmu, u sferi politike postao konkurencijom mnoštvu političkih cjelina – u ovom slučaju grčkih gradova-država.¹⁴ Ideja o vladavini jednoga do svojevrsnog je vrhunca dovedena u Rimskom Carstvu, gdje je ona postala »uvjerljivo rješenje za mnoge probleme multinacionalnog i religijski pluralistič-

⁸ Za detaljniji pregled Moltmannova tumačenja odnosa ranog kršćanstva i kasnoantičke filozofije v. Matošević, Bukovac-Mimica, *Trinitarna teologija križa...*

⁹ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 10-12; v. također *isti*, No Monotheism is like Another. The Dissolution of an Inappropriate Term, u: *isti*, *Sun of Righteousness, Arise! God's Future for Humanity and the Earth*, Minneapolis, Fortress Press, 2010, 85-100, 87-88.

¹⁰ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 194.

¹¹ Moltmann podsjeća da je koncept univerzalne monarhije jednog Boga oblikovao već Filonovo tumačenje židovstva, te je zatim pronašao put u teologiju kršćanskih apologeta (usp. *isto*, 130-131).

¹² Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 276.

¹³ Tako je Aristotel zaključio raspravu o monarhijskoj strukturi kozmosa citatom iz Ilijade: »Nije dobro mnogovlađe; neka je jedan vladar« (ARISTOTEL, *Metafizika*, Zagreb, Signum, 2001, 347 te usp. 319-347; također v. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 194; također v. *isti*, *No Monotheism is like Another...*, 87-88).

¹⁴ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 194.

kog društva«, pri čemu je »univerzalni vladar u Rimu samo trebao biti slika i prilika univerzalnog vladara na nebu«. ¹⁵

Moltmann smatra da je i kršćanska teologija antičku sliku odnosa Boga i svijeta nastavila primjenjivati na području politike, naglasivši apsolutizam monarha čak i više nego antika. ¹⁶ Time je, doduše, uspjela nadići svoj prvotni okvir židovske sljedbe te se uspeti do svjetske religije, ¹⁷ ali je pritom razvodnila biblijski govor o Bogu koji dolazi osloboditi čovjeka i stvorenje te se približila antičkoj slici svijeta koji, upravo takav kakav jest, odražava sam božanski poređak stvari. ¹⁸ Unatoč otporima pojedinih disidentskih pokreta, kršćanska je teologija nastavila graditi na ovakvom konceptu, što je do posebnog izražaja došlo u tzv. prosvijećenom apsolutizmu, »posljednjem obliku religijski legitimiranog političkog monoteizma«. ¹⁹

U prilagodbi antičkoj slici odnosa Boga i svijeta nalaze se, prema Moltmannu, i korijeni klerikalnom monoteizmu u ekleziologiji. Prvi, stariji oblik klerikalnog monoteizma je monarhijski episkopat, formiran u razdoblju naglog širenja kršćanstva krajem prvog te u drugom stoljeću. Njegove je osnove izrazila formulacija Ignacija Antiohijskog: jedan biskup – jedna Crkva. Ovakvo shvaćanje eklezijalne strukture, prema kojemu, analogno tome kako Krist predstavlja Boga, biskup predstavlja Krista, imalo je, doduše, pozitivne učinke glede sprečavanja širenja herezi. No, ono je također pridonijelo iščezavanju karizmatičkih struktura iz kršćanskih zajednica, budući da se, prema ovom modelu, pretpostavljalo da je »Duh sada vezan uz službu«. ²⁰ Stoga, bez obzira na »korisnost« ovog modela u određenom trenutku povijesti Crkve, teologija ne smije smetnuti s uma činjenicu da je on značio primjenu suvremene političke slike na Crkvu te uklapanje Crkve u suvremenu političku sliku: »Jedan Bog – jedan car – jedna Crkva – jedno carstvo.« ²¹ Preslikavanje modela političkog monoteizma nastavljeno je zatim i u teologiji papinstva koja se, dijelom i kao konkurencija teorijama o vlasti monarha, razvija tijekom srednjeg vijeka, a kulminira u devetnaestom stoljeću dogmom o papinoj nezabludivosti. ²²

¹⁵ *Isto*, 131; usp. također *isti*, *The Rebirth of the Church*, u: *isti*, *Sun of Righteousness, Arise!...*, 17-27, 20-22.

¹⁶ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 195.

¹⁷ Usp. *isto*, 195.

¹⁸ Usp. *isto*, 130-131.

¹⁹ *Isto*, 196; usp. također *isti*, *No Monotheism is like Another...*, 86-89. A na ovoj crti, prema Moltmannu, stoji i suvremena antidemokratska i antikomunistička ideologija diktature, premda su suvremenim vojnim diktaturama religijske legitimacijske formule u međuvremenu postale suviše (*isto*, 197).

²⁰ Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 200. »Božja milost postala je milost službe. Ako biskup svojim suverenitetom jamči jedinstvo Crkve (jer u odnosu na Crkvu on predstavlja Krista), tada je jedinstvo sačuvano čak i ako u kršćanskoj zajednici ne postoji jedinstvo u smislu konsenzusa« (Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 200).

²¹ *Isto*, 195.

²² Usp. *isto*, 201. Ovaj naglasak na hijerarhiji uvelike je korigirao Drugi vatikanski koncil uvođenjem koncepta svećenstva svih vjernika. No, smatra Moltmann, ovdje je ipak riječ o

2. Crkva kao zajedništvo ljudi s Trojedinim Bogom: očuvanje zajedništva bez žrtvovanja individue te o očuvanje individue bez žrtvovanja zajedništva

Primjeren izričaj kršćanska ekleziologija može pronaći samo ako odustane od izvođenja svog sržnog sadržaja iz koncepta antičkog monoteizma te se okrene novozavjetnoj ideji Crkve kao zajednice onih koji su pozvani u zajedništvo Oca, Sina i Duha Svetoga. To, prema Moltmannu, znači da je narav Crkve potrebno razumjeti u svjetlu zajedništva triju božanskih osoba, onako kako je to zajedništvo predočeno u centralnom događaju kršćanske objave: u životnom putu te samom križu Isusa Krista.

Biblijsko svjedočanstvo o odnosu Oca, Sina i Duha, zasvjedočenom u životnom putu Isusa Krista, govori o uzajamnom poznavanju, ljubavi te participiranju jednoga u bivanju onoga drugoga, pri čemu su osobnost i društvenost »dvije strane iste medalje«. ²³ Prema Moltmannu je, stoga, perihoreza izričaj koji adekvatno opisuje zajedništvo Oca, Sina i Duha Svetog. ²⁴ Upravo je u kontekstu govora o perihorezi u pojmu božanske osobe implicitan pojam zajedništva u Bogu, a u pojmu zajedništva u Bogu pojam osobe, pri čemu niti osoba iščezava u zajedništvu, niti se zajedništvo rasplinjuje u individualizmu. ²⁵

Iz biblijskog svjedočanstva o zajedništvu Oca, Sina i Duha Svetoga proizlazi također i to da je ovdje riječ o zajedništvu otvorenom čovjeku, koje čovjeka preporuča Duhom te ga čini dionikom zajedništva božanskog Trojstva. ²⁶ Pritom je za narav kršćanske Crkve kao zajednice onih koji su preporođeni tim istim Duhom određujuća činjenica da »Duh koji daje život (...) ne proizlazi iz neke akumulacije moći ili apsolutističke vlasti...« ²⁷ već iz zajedništva u Bogu.

samo »pola koraka« naprijed, jer zaređeno svećenstvo i dalje uživa povlašten, tj. nadređen položaj u odnosu na ostatak Božjeg naroda (usp. Moltmann, *The Rebirth of the Church...*, 21).

²³ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 67-71.

²⁴ Moltmann pojašnjava da je zajedništvo Trojedinog Boga moguće formulirati na tri načina: 1. u okviru antičke metafizike, kao »*una substantia – tres personae*«; 2. u okviru moderne metafizike apsolutnog subjekta, kao »jedan subjekt u tri načina postojanja« te 3. izvan okvira pretpostavljenih metafizičkih definicija, kao perihoretsko zajedništvo (usp. Moltmann, *No Monotheism is like Another...*, 94; v. također *isti*, *The Trinity and the Kingdom...*, 67 slj., 74-75.; o Moltmannovu konceptu perihoreze v. dalje u tekstu).

²⁵ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 141-147; 150. Iako Otac pritom jest »počelo – bez-počela« Trojedinog Boga, kada se radi o unutarnjem životu Trojstva, osobe Trojstva same tvore zajedništvo putem svojih međusobnih odnosa te vječnom perihorezom svoje ljubavi (usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 177; v. također *isti*, *The Triune God, u: isti, Sun of Righteousness, Arise!...*, 149-169, 152 slj.).

²⁶ Usp. Jürgen MOLTSMANN, *God in Creation. An Ecological Doctrine of Creation*, London, SCM Press, 1997, 16; također v. *isti*, *Shekinah. The Mystery of God's Presence in Judaism and Christianity*, u: *isti, Sun of Righteousness, Arise!...*, 101-115, 112-113. Ovo Moltmann naziva »otvoreno Trojstvo« (usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 94-96; također v. *isti, The Triune God...*, 157).

²⁷ Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 198; također v. *isti, The Source of Life. The Holy Spirit and the Theology of Life*, London, SCM Press, 1997, 89-102.

Na ovakvu korelaciju Trojstvo-Crkva na poseban i eksplicitan način, prema Moltmannu, upućuje Kristova velikosvećenička molitva (Iv 17, 20-26).²⁸ Stoga o kršćanskoj Crkvi ne možemo govoriti kao o svojevrsnoj monarhiji na čijem vrhu se nalazi biskup ili papa, već kao o zajedništvu žena i muškaraca, bez privilegija i bez odnosa međusobne podređenosti.²⁹ I to tako da je – analogno trima božanskim osobama kojima je »sve zajedničko, osim osobnih karakteristika« – i zajedništvo osoba u Crkvi određeno njihovim međusobnim odnosima te značenjem koji imaju jedni za druge, umjesto njihovim međusobnim nadmetanjem.³⁰ Moltmann pritom skreće pozornost upravo na činjenicu da su »[ono] što nauk o Trojstvu naziva *perihorezom*, patristički teolozi razumjeli kao *društvenost* triju božanskih osoba«.³¹ Prema Moltmannu je u tom smislu moguće reći da kršćanski nauk o Trojedinom Bogu na razini ekleziologije ukida antitezu između personalizma i socijalizma, jer ovdje je riječ o očuvanju zajedništva bez žrtvovanja individue, ali i o očuvanju individue bez žrtvovanja zajedništva.³²

Iako, primijenivši perihoretski model supostojanja božanskih osoba na Crkvu, Moltmann zaključuje da zajedništvu koje svoje polazište ima u kršćanskom nauku o Trojedinom Bogu najbolje odgovara prezbiterijalno i sinodalno crkveno uređenje,³³ za njega je pitanje o ustrojstvu Crkve ipak pitanje od drugotne važnosti.³⁴ Razlog ovakvog stava jest taj što u fokusu ekleziologije ne treba biti sam ustroj Crkve kao takav, već njezina misija, shvaćena unutar šireg okvira Božje povijesti sa svijetom, odnosno unutar okvira *missio Dei*: slanja Sina od strane Oca, Sinovljeva djelovanja u snazi Duha, te slanja Duha Svetoga na svo stvorenje da bi došlo do preobrazbe cjelokupne stvarnosti.³⁵ Crkvu je stoga po-

²⁸ Konkretno, Moltmann navodi redak 17, 21: »Da svi budu jedno kao što si ti, Oče, u meni i ja u tebi, da i oni u nama budu jedno, kao što smo i mi jedno« (usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 201-202; također v. *isti*, *The Triune God...*, 160 slj.). O problemu Moltmannove egzegeze (tj. njezinu nedostatku) v. Richard BAUCKHAM, *Time and Eternity*, u: *isti* (ur.), *God Will be All in All. The Eschatology of Jürgen Moltmann*, Minneapolis, Fortress Press, 2001, 179-180, 155-226; također Matošević i Bukovac-Mimica, *Trinitarna teologija križa...*, 456, bilj. 32.

²⁹ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 198.

³⁰ Usp. *isto*, 198; usp. također *isti*, *The Spirit of Life...*, 217; *isti*, *The Rebirth of the Church...*, 25-27; *isti*, *The Triune God...*, 160 slj.

³¹ Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 198.

³² Usp. *isto*, 199. Ovo ima implikacije i na širem području antropologije te razumijevanja ljudskog društva – u smislu alternative i zapadnjačkom personalizmu i istočnjačkom socijalizmu. Moltmann pritom korijene zapadnjačkog personalizma prepoznaje u nauku o Trojedinom Bogu (usp. *isto*, 199). Problem zapadnjačkog personalizma Moltmann vidi u tome što je iz njega iščeznula socijalna dimenzija nauka o Trojedinom Bogu. No, i istočni socijalizam prema Moltmannu ima svoje teološke korijene. Tako je moguće reći da »temelj socijalizma istočnih zemalja, promotren s religijskog stajališta, nije toliko ateističan, koliko je panteističan« (*isto*, 199).

³³ *Isto*, 202. Prema Moltmannu, štoviše, »većina Crkvi uređena je prema mješovitom modelu, s episkopalnim i sinodalnim elementima« (*isto*, 202).

³⁴ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 11.

³⁵ Usp. *isto*, 11.

trebno razumjeti unutar šireg koncepta *missio Dei*, gibanja koje polazi od Boga te pronalazi cilj u dovršetku svega stvorenja.³⁶ U tom je smislu potrebno reći da Crkva i svoju svjetsku misiju treba i može razumjeti isključivo u okviru svjetske misije u trinitarnoj povijesti Božjeg odnosa sa svijetom, čiji stvarni smisao nije širenje Crkve, već širenje Kraljevstva.

3. Kritika pokušaja stvaranja nezavisne ontologije Crkve

Ukoliko se pak pitanje ustrojstva postavi kao centralna tema, i Crkve ustrojene po pretežito hijerarhijskim principima, kao i Crkve ustrojene po prezbiterijalnim ili sinodalnim principima, vrlo se lako mogu pretvoriti u samodostatne i samoidealizirajuće zajednice koje su same sebi svrhom.³⁷ Pritom je jedina razlika među njima u tome što ekleziologija fokusirana na govor o prednosti hijerarhijskog modela crkvenosti Kristovu prisutnost vezuje uz hijerarhijsko ustrojstvo te tako vodi svojevrsnom ukidanju kristologije u ekleziologiji, dok samoidealizirajuće fokusiranje na demokratski model crkvenosti svojim naglašavanjem Kristove neposredne prisutnosti u svakom vjerniku vodi svojevrsnom ukidanju ekleziologije u kristologiji. Prema Moltmannu, oba misaona puta pate od nedostatka smisla za ekleziologiju sagledanu u okviru *missio Dei*.³⁸ Riječ je o ekleziologiji koja ne pokušava stajati na vlastitim nogama³⁹ te koja, umjesto ukidanja ekleziologije u kristologiji ili obratno, vodi računa o tome da između Krista i Crkve postoji distanca, o tome da je Krist u odnosu na Crkvu »eshatološka osoba« te da je on kao takav prisutan i u Crkvi.⁴⁰ To, drugim riječima, znači da Krist u Crkvi nije »naprosto prisutan«, već se njegova prisutnost događa kao anticipacija Božje budućnosti u koju je čovjek pozvan.⁴¹ Takva pak prisutnost nije navezana na neko određeno crkveno ustrojstvo, već ju treba pojmiti unutar otvorenog eshatološkog foruma, kao prisutnost Boga koji nam dolazi ususret te koji sve čini novim.⁴² Ono o čemu je ovdje riječ, prema Moltmannu je »eshatološka prezentnost budućnosti«, a to znači da:

³⁶ Usp. *isto*, 11; također v. *isti*, *The Source of Life...*, 19.

³⁷ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 198.

³⁸ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 73.

³⁹ Usp. *isto*, 20.

⁴⁰ Moltmann navodi: »Između Isusa i Crkve nalazi se njegova smrt na križu i njegovo uskrsnuće u Božju eshatološku budućnost. Ostavi li se po strani njegov kraj i eshatološki početak, ne može se nastaviti ni poruka, ni vjera, niti 'Isusova stvar'« (Jürgen MOLTSMANN, *Isus i Crkva*, u: Walter KASPER, Jürgen MOLTSMANN, *Krist da – Crkva ne?*, Zagreb, Družba katoličkog apostolata, 1980, 31-52, 42-43).

⁴¹ Usp. Jürgen MOLTSMANN, *Hope and Development*, u: *isti*, *The Future of Creation. Collected Essays*, Minneapolis, Fortress Press, 2007, 52.

⁴² Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 73-75.

»Vjernik ne treba još jedino pokazati svoju nebesku slobodu u sferi prolaznosti, već u zbiljnosti u kojoj zajednica, uza sva ostala stvorenja, čezne za otkupljenjem od sila ništavila u Kristovoj budućnosti i u tome ustrajava (Rim 8, 18 i d.).«⁴³

U tom je smislu, prema Moltmannu, moguće reći da autentično ustrojstvo Crkve nije niti hijerarhija niti demokracija, već kristokracija koja se ne može poistovjetiti niti s jednim postojećim modelom Crkve, već uvijek u sebi uključuje kako zajedničke točke između ekleziologije i kristologije, tako i njihove razlike.⁴⁴

Bez daljnega, Moltmann će kroz svoj opus ponavljati da je Crkva kao zajednica jednakopravnih osoba primjeren način egzistencije Crkve kao zajedništva ljudi pozvanih u zajedništvo Trojedinog Boga.⁴⁵ Naglašavat će i to da Crkva koja u sebi čuva i njeguje oblike dominacije bilo koje vrste može djelovati shizofreno u samom svom naviještanju Evanđelja kao poruke o oslobođenju.⁴⁶ Za Moltmanna je tako neosporno da Crkva već u sebi samoj mora odražavati zajedništvo Trojedinog Boga, stoga ona ne smije biti ni klasna, ni rasna, ni muška, ni hijerarhijska, već je u njoj važan suverenitet svakog vjernika.⁴⁷

No, kada Crkvu nazivamo zajednicom jednakopravnih osoba, onda trebamo biti svjesni da je ovdje riječ o zajednici koja samu sebe »u snazi Duha Svetoga doživljava kao mesijansku zajednicu u službi kraljevstva Božjeg«, te stoga moramo imati na umu okupljanje cijelog ljudskog roda na kraju vremena te misiju Crkve razumjeti u tom smislu.⁴⁸

Dosada rečeno, prema Moltmannu, isključuje nezavisnu ontologiju Crkve, i to ne samo glede postavljanja određenog crkvenog ustrojstva kao ključnoga za njezinu bit, već i glede svih drugih mogućih pokušaja da se identitet Crkve odredi nekom čvrstom definicijom. Moltmann stoga kritički evaluira pojedine ekleziološke koncepte koji se pojavljuju tijekom povijesti kršćanske teologije.

Najprije poseže za konceptom tzv. paradoksalnog identiteta, prisutnog u luteranskoj ekleziologiji te njezinom shvaćanju opravdanja grešnika kao *articulus stantis et cadentis esslesiae*. Ova ekleziologija za svoje polazište ima opravdanje grešnika po vjeri te, analogno razumijevanju kršćanina kao *simul iustus et peccator*, i Crkvu shvaća kao takvu koja je u isto vrijeme *congregatio sanctorum* i *congregatio peccatorum*.⁴⁹ Prema Moltmannu, vrijednost je ove definicije u tome što ona Crkvu čuva od samoidealiziranja njezine pojavne stvarnosti. No,

⁴³ Jürgen MOLTSMANN, *Teologija nade. Istraživanja o temeljenju i posljedicama kršćanske eshatologije*, Rijeka, Ex libris, 2008, 169.

⁴⁴ Kristokracija se jednako tako ne može poistovjetiti ni s nekim određenim modelom ljudskog društva (usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 74).

⁴⁵ Usp. Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 202.

⁴⁶ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 291.

⁴⁷ *Isto*, 106.

⁴⁸ Usp. *isto*, 289. Moltmann navodi: »Crkva nije kraljevstvo Božje. Gdje god ona živi od anticipiranja Kraljevstva ovdje i sada, ona postaje prethodnicom Kraljevstva te znakom i sakramentom nade za čovječanstvo« (Moltmann, *Isus i Crkva...*, 52).

⁴⁹ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 23.

ona ipak nedovoljno vodi računa o dinamici Duha, koja u Crkvi doista započinje opraštanjem grijeha, ali također smjera k novom stvaranju.⁵⁰ Mana je, stoga, ove ekleziološke definicije što ona ukida konflikt između sadašnjeg i dolazećeg svijeta, koji se proteže u eshaton, te koji se događa kako na razini pojedinačne egzistencije tako i na razini one zajedničarske.⁵¹ Ekleziologija paradoksalnog identiteta time ni trinitarnu teologiju križa ne uzima u čitavoj njezinoj kompleksnosti.⁵²

Korektiv ovoj ekleziologiji može donekle biti razumijevanje Crkve kao anticipacije nade. Prema ovom konceptu, nada se ozbiljuje u povijesti, no također transcendirira vlastite inkarnacije, pri čemu je Crkva shvaćena kao prijelaz u kraljevstvo Božje. Ipak, i ovaj koncept ima svoje mane, jer ovakva ekleziologija u konačnici postaje žrtva iluzorne vjere u napredak, kakva se javlja primjerice u novoprotestantskom razumijevanju Crkve kao duhovne zajednice koja je teleološki koncipirana. Ovaj koncept, dakle, zanemaruje krizu koju u samoj Crkvi stvara križ Isusa Krista kao jedini залог njezine nade i budućnosti, a time zapravo zaboravlja da Crkva samo sjećanjem na onoga koji je bio raspet može istinski živjeti u nadi.⁵³

Moltmann se nadalje upušta u kritičko vrednovanje tzv. ekleziologije sakramentalne identifikacije, prema kojoj, kako Crkva kao cjelina tako i njezini pojedini sakramenti, predstavljaju sakramentalno uprisutnjenje Kristove povijesti i eshatološke budućnosti. Prednost je ovog koncepta, prema Moltmannu, zasigurno taj što on po sakramentima kao »sadašnjim simbolima oslobađajuće i sjedinjujuće milosti povezuje sjećanje na Krista te nadu u Božju slavu«, pri čemu se »[e]shatološko i sadašnje, partikularno i univerzalno, nebesko i zemaljsko simbolički ujedinjuju u Evandjelju i euharistiji«. ⁵⁴ No, problem je sakramentalnog koncepta taj što u njegovom središtu stoji »ideja supostojanja jednoga u drugome«, dok se smeće s uma da bit Crkve nije u Kristovoj sakramentalnoj prisutnosti kao takvoj, već u dolazećoj Božjoj vladavini, tj. u eshatonu. U tom je smislu i sakrament nužno promatrati ne naprosto kao sredstvo Kristove prisutnosti, već kao eshatološki događaj, tj. kao prisutnost dolazećeg Krista.⁵⁵

Moltmann nadalje kritizira i model shvaćanja Crkve u kojemu je ključan dio njezina identiteta tvrdnja da je Isus njezin utemeljitelj, kao i ideju o Kristu kao izvoru vjere i objave.⁵⁶ Kritici podliježe također i razumijevanje Crkve shvaćene kao *Christus prolongatus*, pri čemu se Crkva poima kao svojevrsna produžena inkarnacija.⁵⁷ Sva tri koncepta predmnijevaju neku vrstu kontinuiteta između

⁵⁰ Usp. isto, 29-33.

⁵¹ Usp. isto, 23.

⁵² Usp. isto, 36.

⁵³ Usp. isto, 25-26.

⁵⁴ Isto, 26.

⁵⁵ Usp. isto, 27.

⁵⁶ Usp. isto, 71-72.

⁵⁷ Usp. isto, 72.

Krista i Crkve, čime se i ovdje gubi iz vida da je Krist u odnosu na Crkvu uvijek eshatološka osoba⁵⁸ te da se Crkva ne bi trebala dičiti kontinuitetom s Kristom, već bi svoje okupljanje trebala shvaćati kao okupljanje u službi okupljanja svih ljudi na kraju vremena.⁵⁹

Moltmann se posebno osvrće i na tzv. pneumatološku ekleziologiju u pravoslavnoj teologiji i karizmatским pokretima. Prednost je ove ekleziologije što ona naglašava »trajnu prisutnost« Duha Svetoga u Crkvi te tvrdi da već ovdje i sada možemo iskusiti svo bogatstvo njegovih darova te obilje njegovih energija.⁶⁰ Stoga je u ovim ekleziološkim konceptima *articulus de Spiritu Sacto*, ujedno i *articulus stantis et cadentis ecclesiae*. Premda je, prema Moltmannu, moguće reći da se ovime pravoslavna i karizmatске ekleziologije odupiru »kristomonizmu« zapadnih crkava, poglavito protestantskih, pneumatološka ekleziologija jest problematična, jer istinsko opažanje prisutnosti Duha ne može mimoći prisutnost Duha u Isusovoj povijesti, uključujući i njegovu patnju i križ. Upravo je stoga pneumatološka ekleziologija realistična samo u kontekstu trinitarne teologije križa,⁶¹ jer se u protivnom iskustvo Duha Svetoga može poistovjetiti s oduškom od svakodnevnih muka, pa čak i s ekstazom u koju se bježi od stvarnosti patnje.⁶² A u tom se slučaju i pneumatološka ekleziologija pretvara u neku vrstu prezentne ekleziologije.⁶³

Da kršćanska ekleziologija ne bi zauvijek ostala zarobljena u pojedinačnim definicijama Crkve, odnosno crkvenosti, prema Moltmannu je potrebno, umjesto pitanja »što je Crkva«, postaviti pitanje »gdje je Crkva«. Ekleziologija koja ne pokazuje zanimanje za ovo pitanje ostaje zatvorena sama u sebe te slijeпа za stvarnost kojoj Crkva pripada, koja joj prethodi te koja ju nadilazi. Na pitanje »gdje je Crkva«, Moltmannov odgovor glasi da Crkva pripada u Isusovu povijest koja svoj ishod ima u životu Trojedinog Boga, odnosno u slanju Sina u snazi Duha Svetoga, a čija je budućnost u oslobađajućem iskustvu Duha koji obnavlja čovjeka i svo stvorenje te ga uvodi u zajedništvo s Trojedinim Bogom.⁶⁴ Ključan pak moment u ovom iskustvu oslobođenja jest Isusova patnja i smrt na križu. Kao vrhunac Isusova poslanja, upravo ta patnja i smrt znače da Bog na neki način polazi u tuđinu da bi dosegao one koji su otuđeni i sakupio

⁵⁸ Usp. *isto*, 69 slj.

⁵⁹ Usp. *isto*, 96.

⁶⁰ Usp. *isto*, 36.

⁶¹ Usp. *isto*, 37.

⁶² Usp. *isto*, 111-112.

⁶³ Usp. *isto*, 28; usp. također Moltmann, *Isus i Crkva...*, 35.

⁶⁴ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 56. Moltmann uspoređuje Crkvu sa židovskom zajednicom izlaska. Dok je zajednica izlaska iz ropstva krenula na »dugi marš« kroz divljinu do obećane zemlje, put Crkve ne vodi ju od jedne države do druge, već od prošlosti k budućnosti. Njezin »dugi marš« vodi kroz povijest, iz društva opresije u slobodu Kraljevstva Božjeg [usp. Jürgen MOLTSMANN, »Die Rose im Kreuz der Gegenwart«. Zum Verständnis der Kirche in der modernen Gesellschaft, *Pastoraltheologie*, 100 (2011) 1, 55-75, 70 slj.; također v. *isti*, *The Hope of Resurrection and the Practice of Liberation*, u: *The Future of Creation...*, 97-114, 104-108; Moltmann, *Isus i Crkva...*, 51].

ih u zajedništvo.⁶⁵ Pritom se sam Bog otvara promjenjivoj povijesti te svom njezinom jadu i boli, a Crkva je zajednica onih koji su izbačeni iz otuđenja te oslobođeni i sabrani te koja kao takva sudjeluje u dovršenju ujedinjenja ljudi jednog s drugim, ujedinjenju društva s prirodom te ujedinjenju sveg stvorenja s Bogom. Stoga je, prema Moltmannu, moguće reći da je Crkva tamo gdje god se događa takvo ujedinjenje.⁶⁶ U tom je smislu moguće reći kako nije slučajno da apostolsko vjerovanje *credo in ecclesiam* integrira u *credo in unum Deum*.⁶⁷

4. Ekumenski i dijaloški potencijal ekleziologije koja umjesto pitanja »što je Crkva« postavlja pitanje »gdje je Crkva«

Ovakav pogled na ekleziologiju također ima potencijal unaprijediti odnose između različitih kršćanskih konfesija te njihovih ekleziologija, i to ne samo utoliko što omogućuje da se kontroverzistička ekleziološka pitanja, koja svoje uporište imaju u shvaćanju određenog crkvenog ustrojstva ili naravi Crkve kao mjerodavnog, relativiziraju izgradnjom svojevrsne komparativne ekleziologije, već i u smislu nadilaženja i same komparativne ekleziologije ekleziologijom koja u svom središtu ima »prepoznavanje univerzalnosti eshatološke nade«.⁶⁸ Upravo je to prepoznavanje ono što različitim kršćanskim Crkvama omogućuje da, unatoč neprevladanim razlikama u ekleziološkim konceptima i teološkim stavovima, već sada i ovdje žive u svojevrsnom koncilskom zajedništvu koje se očituje u zajedničkom radu na ostvarenju jedinstva svih ljudi u Božjem kraljevstvu.⁶⁹ Ovakvo pozicioniranje ekleziologije proizlazi, među ostalim, i odatle što je Crkva u isto vrijeme iskustvena stvarnost i članak vjere, a u toj napetosti egzistira od samih svojih početaka.⁷⁰

Nadalje, pogled na Crkvu u kontekstu osloboditeljske povijesti Trojedinog Boga sa čovjekom i stvorenjem ima posljedice i za dijalog Crkve, odnosno kršćanstva s drugim religijama. To je tako jer kršćanska nada nije nada samo za kršćane, već je riječ o sveobuhvatnoj nadi koja se mora razotkriti kao eshato-

⁶⁵ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 61, 68-70.

⁶⁶ *Isto*, 62-65.

⁶⁷ *Isto*, 65.

⁶⁸ *Isto*, 13.

⁶⁹ Usp. *isto*, 14. Moltmann pritom poseže za idejom o neostvarenom koncilu svih kršćanskih Crkava te kaže: »Čak i ako se ideju ekumenskog svekršćanskog koncila (...) još uvijek može smatrati utopijskom, ipak ta utopija baca svoje svjetlo na sadašnjost svugdje gdje podijeljene Crkve počinju zajednički živjeti... Život u zajedništvu nije život bez sukoba, no to je život koji u sebi nadilazi sukobe te ih pokušava riješiti. Do sada su se sukobi često rješavali razdvajanjem sukobljenih strana. No to nije rješenje. Rješenja sukoba mogu se pronaći samo ako se zajedništvo nastavi ili ponovo zaživi« (*isto*, 14-15).

⁷⁰ Usp. *isto*, 20-21.

logija religija.⁷¹ Od posebne je pritom važnosti imati na umu nerazdvojjivost kršćanske nade od Izraelove nade u kraljevstvo Božje.⁷² U tom je smislu svako seberazumijevanje kršćanstva kao apsolutne istine koja je naprosto nadišla židovstvo posve neutemeljeno i krajnje problematično. Naime, seberazumijevanje kršćanske Crkve koje ignorira Izraelovu nadu, kršćansku Crkvu neizbježno vodi u stranputicu na kojoj ona gubi svijest o svojoj privremenosti, a indirektno vodi i problematičnom odnosu kršćanstva prema drugim religijama. Utoliko je upravo primjeren odnos prema židovstvu zalag odnosu kršćanske Crkve prema drugim religijama koji je primjeren biblijskoj vjeri.⁷³ Tako će Crkva koja ozbiljno uzima u obzir narav biblijske nade cilj svoje misije vidjeti ne naprosto u kristijanizaciji nekršćanskih religija te uključivanju što većeg broja ljudi u kršćansku Crkvu, već prije svega u tome da s drugim religijama uđe u dijalog. Svrha ovakvog dijaloga nije sinkretizam, već karizmatičko poticanje različitih religijskih darova, moći i potencijala za kraljevstvo Božje i oslobođenje čovjeka. Moltmann pritom naglašava da je sinkretizam problematičan na sličan način kao i apsolutiziranje kršćanstva, jer oba modela zanemaruju eshatološku budućnost kraljevstva Božjeg: »Sinkretizam koji rastvara kršćanski identitet pojavljuje se samo ako se izgubi iz vida ova budućnost u koju je kršćanstvo pozvano.«⁷⁴

I konačno, pogled na Crkvu koja sebe vidi kao dio osloboditeljske povijesti Trojedinog Boga s čovjekom i stvorenjem ima posljedice i za dijalog Crkve sa svijetom u kojemu ona živi. Shvaćena u ovakvom kontekstu, Crkva se ne može postavljati kao savršena zajednica u nesavršenom svijetu te htjeti intervenirati u društvo, ekonomiju i politiku, namećući im tzv. kršćanske vrijednosti.⁷⁵ Štoviše, zadaća je Crkve pridonijeti desakralizaciji političkog poretka te time pomoći sekularnom društvu da se oslobodi od surogata religioznosti u sebi.⁷⁶ Upravo stoga Crkva koja sebe vidi kao dio osloboditeljske povijesti Trojedinog Boga s čovjekom i stvorenjem ne bi trebala gledati sumnjičavo na spasiteljske

⁷¹ Usp. *isto*, 135. Moltmann se ovdje poziva na Barthov koncept »Božjeg polisa« [usp. Karl BARTH, *The Christian Community and the Civil Community*, u: Ronald G. SMITH (ur.), *Against the Stream. Shorter Post-War Writings*, New York, Philosophical Library, 1954, 19] te na Bonhoefferov koncept »eshatologije civilizacije i prirode« (usp. Dietrich BONHOEFFER, *The Communion of Saints. A Dogmatic Inquiry into the Sociology of the Church*, New York, Harper&Row, 1965, 199).

⁷² Usp. Jürgen MOLTSMANN, *The Coming of God. Christian Eschatology*, London, SCM Press, 1996, 196-199.

⁷³ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 136. U tom smislu Moltmann kritizira šutnju o Izraelu u kršćanskim vjerovanjima, kao i svrstavanje Izraela u dokumentima Drugog vatikanskog sabora, kao i u dokumentima Svjetskog vijeća crkava, među nekršćanske religije (Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 146-150).

⁷⁴ *Isto*, 163. Moltmann ovdje stavlja naglasak na političke posljedice bliske suradnje među religijama, u smislu (njemu svojstvenog) oslobođenja bespravnih i ugnjetavanih (v. *isto*, 159-163).

⁷⁵ Usp. *isto*, 167.

⁷⁶ Usp. *isto*, 168, 178 slj.

aktivnosti Duha Božjeg izvan njezinih službenih granica, a još se manje poistovjećivati sa snagama koje potlačuju, ili opravdavati njihovo postojanje.⁷⁷ Utoliko je – barem u jednom dijelu – problematična svaka principijelna netrpeljivost kršćanskih Crkava prema revolucijama.⁷⁸ No, jednako je toliko problematično i nekritičko poistovjećivanje kršćanske Crkve s idejama različitih progresivnih, odnosno revolucionarnih pokreta. Jer u slučaju poistovjećivanja, bilo s »konzervativnim«, bilo s »progresivnim« društvenim snagama, Crkva gubi svoj eshatološki horizont koji je utemeljen u Kristovoj patnji na križu.⁷⁹ Stoga se shvaćanje Crkve unutar trinitarne povijesti Boga sa svijetom ne može proizvoljno poistovjetiti niti s jednim modelom filozofije ili teologije povijesti.⁸⁰ To, dakako, ne znači da Crkva ne treba pokazivati interes za povijest i svijet koji proživljava krize i promjene. Štoviše, Crkva koja ne pokazuje takav interes neizbježno dopijeva u krizu relevantnosti.⁸¹ No, to pokazivanje interesa ne smije voditi poistovjećivanju Crkve s određenom – bilo liberalnom bilo konzervativnom – filozofijom ili teologijom povijesti. U tom slučaju Crkva gubi iz vida da se mogućnost promjene, razvoja i, konačno, novog stvaranja ne nalazi u svijetu samom, tj. u razvoju svjetske povijesti, već u raspetom i uskrslom Kristu, koji je početak novog stvaranja. Stoga nikakva shema teologije povijesti ne može zauzeti mjesto kršćanskog naviještanja Krista Razapetog i Uskrslom, a Crkva koja, u traganju za svojom relevantnosti, na ovo zaboravi te se poistovjeti bilo s konzervativnim bilo liberalnim snagama vrlo brzo će se naći u krizi identiteta.⁸²

Da se, dakle, u traganju za relevantnosti kršćanske Crkve ne bi došlo u stanje duha koji više ne vidi razliku između biti i ne biti kršćanin te koji, bilo u

⁷⁷ Usp. *isto*, 105-108. Promjena u nauku o Trojedinom Bogu na način da se kršćanska Crkva prisjeti toga da Svemogućí Bog o kojemu ona govori nije »arhetip moćnika ovoga svijeta«, već Otac Isusa Krista, koji se »izlaže iskustvu patnje, boli, bespomoćnosti i smrti«, nužno će voditi i promjeni u kršćanskom poimanju političke moći (Moltmann, *The Trinity and the Kingdom...*, 197).

⁷⁸ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 40 slj. Moltmannov gotovo radikalnan stav o ulozi Crkve u društvu dobro ilustrira navod iz njegovog predavanja iz 1973. godine: »Iz Crkve koja ga ozbiljno uzima čini raspeti Krist *Crkvu pod križem*. To je zajednica koja se više ne prilagođuje zakonima i moćima ovoga svijeta, već u otporu protiv njih širi Kristovu slobodu. To je zajednica koja uznemiruje moćne u njihovoj borbi za svjetovlašće, jer ona u ime Sina Čovječjeg stoji na strani potlačenih i progonjenih« [Moltmann, *Isus i Crkva...*, 47-48 (kurziv autorov); također v. Moltmann, *The Hope of Resurrection and the Practice of Liberation...*, 97-114]. Na sličnoj liniji Moltmann razmišlja i u članku objavljenom 2017. godine, uoči 500. obljetnice reformacije. Govoreći o »inflaciji dijaloga« te potrebi da suvremena teologija zauzme čvrste stavove, zaključuje: »Teologija bez određenja, bez Da i Ne, postaje beskorisna. Tolerancija je dobra, no samo biti toleriran je loše. Ne želim da me toleriraju, želim da me prihvate i priznaju ili odbace« [Jürgen MOLTSMANN, Steffen LÖSEL, *The unfinished Reformation, Theology Today*, 74 (2017) 1, 10-21, 12 i usp. 10-12].

⁷⁹ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 44-50.

⁸⁰ Usp. *isto*, 38.

⁸¹ Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 22-34. Moltmann je već 1961. godine upozorio da je religija, od Francuske revolucije nadalje, izgurana s društvene pozornice, te postala *cultus privatus* (usp. Moltmann, *Die Rose im Kreuz der Gegenwart...*, 56-61).

⁸² Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 34-42; također v. *isti*, *Isus i Crkva...*, 52.

konzervativnoj bilo u progresivnoj inačici, u konačnici zapravo postaje neo-sjetljiv za pitanja vjere i nevjere, potrebno je da Crkva prema svijetu razvije stav kritičke solidarnosti.⁸³ Riječ je o solidarnosti u kojoj je Crkva otvorena ne samo svijetu, već i Raspetome, te budućnosti koju on stvara: Raspetom koji nije božanstvo koje uređuje svijet neslobode i podređenosti, ali ni božanstvo naprosto »prisutno« u svijetu, čija se ostvarena sloboda poistovjećuje sa svojevrsnom »božanskom epifanijom«. ⁸⁴ Svako takvo poistovjećivanje značilo bi tradicionalni religijsko-politički identitet zamijeniti nekim modernijim religijsko-političkim identitetom, te tako kršćanstvo iznova pretvoriti u političku religiju,⁸⁵ a time zapravo u religiju čiji se smisao umjesto u naviještanju dolaska Kristova kraljevstva iscrpljuje u svojevrsnom kultu pojedinih vremena i mjesta »božanskih epifanija«. ⁸⁶ U tom smislu Moltmann može tvrditi da bi kršćani čak i u besklasnom društvu na neki način trebati ostati stranci i beskućnici.⁸⁷

Stoga se ni kriza Crkve u modernom društvu ne razrješuje odabirom između asimilacije i getoizacije, već u slobodi egzistencije Crkve kao Crkve Raspetog Krista:⁸⁸ participacijom Crkve u božanskoj patnji za oslobođenjem stvorenja, pri čemu Crkva u solidarnosti sa svim ljudima stoji pred Bogom, te Bogu upućuje molitvu za život i slobodu.⁸⁹

5. Znakovi Crkve

Iz Moltmannova shvaćanja odnosa kršćanstva, odnosno kršćanske Crkve, prema Izraelu, drugim religijama te društvu u cjelini proizlazi i Moltmannov stav o tome da postoji razlika između vjere i nevjere te da pitanje »zašto je netko kršćanin te zašto netko vjeruje« nije postalo suvišnim.⁹⁰ To je tako jer za oslobođenje čovjeka i cijelog stvorenja nije dovoljna samo kršćanska spremnost na dijalog, otvorenost te volja za društvenim boljitkom, već je ovdje riječ o tome da je potrebno nadvladati »vražje krugove smrti«. A za to je potrebna vjera i njezina snaga do koje dolazi u susretu s Kristom⁹¹ te bez koje se egzistencija

⁸³ Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 21.

⁸⁴ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 2.

⁸⁵ Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 32-33.

⁸⁶ Usp. Moltmann, *Teologija nade...*, 107-108; 116-117.

⁸⁷ Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 32-33.

⁸⁸ Usp. *isto*, 16.

⁸⁹ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 1.

⁹⁰ Usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 27-28.

⁹¹ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 165. »Vražjim krugovima smrti« Moltmann naziva pet dimenzija čovjekove egzistencije, koji zahtijevaju oslobođenje. To su: 1. vražji krug siromaštva, 2. vražji krug (političkog) ugnjetavanja, 3. vražji krug rasne i kulturne alijenacije, 4. vražji krug industrijskog uništenja prirode te 5. vražji krug apatije i bogonapuštenosti. Ove dimenzije nerazdvojno su isprepletene, stoga se istinsko oslobođenje mora dogoditi u svih pet (usp. Moltmann, *Raspeti Bog...*, 374-377; v. također *isti*, *Hope of Resurrection and Practice of Liberation...*, 109-114).

kršćanske Crkve lako pretvara u paralizirajuću apatiju u kojoj ljudi »ne čine što bi mogli učiniti, iako znaju da bi to morali učiniti«. ⁹² Crkva, stoga, postoji

»toliko dugo, dok su ljudi vjerni vladavini Sluge Božjega, te primaju svoje oslobođenje od njegova sebedarivanja. Sudjelovanje u oslobađajućoj Kristovoj vladavini kroz nov način života pretpostavlja da su ljudi iskusili i vjeruju u ovo oslobođenje kroz gospodstvo Krista u njima samima. Prije praktičnih pitanja dolazi pitanje iskustva, a prije pitanja nove vjernosti dolazi pitanje vjere.« ⁹³

Upravo stoga Moltmann, premda izbjegava pitanje »što je Crkva« te mu pretpostavlja pitanje o tome »gdje je Crkva«, smatra primjerenim i potrebnim govoriti o vidljivim oznakama Crkve.

Kao što je već spomenuto, Moltmannov odgovor na pitanje gdje je Crkva glasi da ona pripada Isusovoj povijesti koja svoj ishod ima u životu Trojedinog Boga, odnosno u slanju Sina u sili Duha Svetoga, čija je budućnost u oslobađajućem iskustvu Duha koji obnavlja čovjeka i svo stvorenje te ga uvodi u zajedništvo s Trojedinim Bogom. ⁹⁴ Crkva je zajednica onih koji su izbavljeni iz otuđenja te oslobođeni i okupljeni, ⁹⁵ te koja kao takva sudjeluje u dovršenju ujedinjenja i oslobođenja svih ljudi i cijelog stvorenja. Utoliko je, prema Moltmannu, moguće reći da je Crkva tamo gdje je prisutan Krist koji oslobađa i ujedinjuje. ⁹⁶ Ta se pak prisutnost događa u, odnosno po znakovima po kojima je Krist obećao biti prisutan. To znači, nastavlja Moltmann nadovezujući se na biblijske tekstove, a zatim i na čuveni sedmi članak Augsburgske vjeroispovijesti: ⁹⁷ po naviještanju Evanđelja u apostolskoj propovijedi, po sakramentima te po bratskom zajedništvu kršćana, pri čemu Kristovu prisutnost treba promatrati kao ispunjenje Kristova obećanja prisutnosti koje će puninu dostići tek u paruziji. ⁹⁸ Stoga, poput same Kristove prisutnosti, i znakovi njegove prisutnosti trebaju biti shvaćeni kao znakovi obećane prisutnosti unutar otvorenog eshatološkog foruma, odnosno kao znakovi prisutnosti Boga koji nam dolazi ususret te koji sve čini novim. ⁹⁹

Tako je glede apostolske propovijedi potrebno naglasiti da, premda je Kristova riječ prisutna u naviještanju Evanđelja, sama apostolska propovijed nije na-

⁹² Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 165.

⁹³ *Isto*, 104.

⁹⁴ Inzistirajući na univerzalnosti kraljevstva Božjeg, koje ne obuhvaća samo ljudsko društvo, već i prirodu, Moltmann će staviti naglasak na ekološku dimenziju uloge Crkve, tj. na ekološku dimenziju *missio Dei* (usp. Moltmann, *Hope for the Kingdom of God*, u: *Son of Righteousness, Arise!...*, 29-34, 32).

⁹⁵ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 65.

⁹⁶ Usp. *isto*, 65.

⁹⁷ »Također se naučava da oduvijek postoji i uvijek mora ostati jedna, sveta, kršćanska Crkva, koja okuplja sve vjernike, u kojoj se Evanđelje ispravno propovijeda te u kojoj se sveti sakramenti dijele kako nalaže Evanđelje« [Das Augsburgische Bekenntnis, <https://www.ekd.de/Augsburger-Bekenntnis-Confessio-Augustana-13450.htm> (19.02.2019)].

⁹⁸ Usp. Moltmann, *The Church in the Power of the Spirit...*, 73-75, 121-123.

⁹⁹ Usp. *isto*, 123.

prosto identična s Kristovom riječi. Ovdje se radi o indirektnom i ograničenom identitetu putem jednostrane identifikacije, pri čemu apostolska propovijed svoju izvjesnost nema u sebi samoj, već u Kristu, koji je u naviještanju Evanđelja prisutan po svom obećanju, dok se punina njegove prisutnosti kao obnovitelja i osloboditelja čitavog stvorenja tek očekuje.¹⁰⁰ Isto vrijedi i za sakramente, odnosno krštenje i Večeru Gospodnju, koji također uprisutnjuju Krista kao onoga koji je obećao doći, a ne kao sredstva njegova uprisutnjenja sami po sebi. Prema Moltmannu je utoliko i ekleziološki i kristološki koncentrirano razumijevanje sakramenata (pri čemu je prvo karakteristično za rimokatoličanstvo, a drugo za protestantizam) potrebno zamijeniti eshatološkim, koje je konačno i u skladu s eshatološkim značenjem novozavjetnog pojma *mysterion*, koji stoji u pozadini izraza sakrament te označuje obznanjeni Božji plan spasenja koji se već otpočeo ostvarivati, a ima se dovršiti na kraju vremena.¹⁰¹ U znaku obećane Kristove prisutnosti treba promatrati i Crkvu kao bratsko zajedništvo, jer ovdje je riječ o prisutnosti po obećanju, koju također treba shvatiti unutar otvorenog eshatološkog foruma – kao nagovještaj Kristove prisutnosti u paruziji, kada čovjek i svo stvorenje budu oslobođeni, ujedinjeni i spašeni.¹⁰²

Upravo da se ne bi zaboravilo to da Kristovu prisutnost u Crkvi treba promatrati unutar otvorenog eshatološkog foruma, prema Moltmannu je izuzetno važno ne ispustiti iz vida još jedan znak Kristove prisutnosti. Riječ je skrovitoj prisutnosti u siromašnima, odnosno u onima koji pate. Pozivajući se na paralelizam Isusove poruke koja govori o tome da onaj tko sluša apostole sluša samog Krista (Lk 10, 16), ali jednako tako i da i onaj tko posjeti, odjene ili nahrani potrebitog čini to samom Kristu (Mt 25, 31-36), Moltmann smatra izuzetno važnim naglasiti kako Kristova prisutnost u apostolskoj propovijedi, sakramentima te zajedništvu vjernika koincidira s prisutnošću u siromašnima i svima koji pate.¹⁰³ Stoga skrovita prisutnost dolazećeg Krista u siromašnima nije samo tema kršćanske etike, već prvenstveno pripada ekleziologiji.¹⁰⁴ Jer upravo je u situaciji siromašnih i obespravljenih riječ o »patećem iščekivanju« oslobodjenja koje donosi Krist, a Crkva koja ovu dimenziju izgubi iz vida dolazi u opasnost pretvoriti se u samodostatnu zajednicu koja gubi smisao konačne Kristove prisutnosti u paruziji. Zbog toga Moltmann smatra potrebnim nadići okvir ekleziologije kakvu nudi Augsburška vjeroispovijest.¹⁰⁵ No, i ovdje je riječ o indirektnom i ograničenom identitetu putem jednostrane identifikacije, pri čemu Kristova prisutnost u onima koji pate ne crpi svoju izvjesnost iz siromaštva samoga po sebi, već je realizacija njegove prisutnosti *per identificationem* s najmanjima navjestitelj Kristove prisutnosti u paruziji.

¹⁰⁰ Usp. *isto*, 124.

¹⁰¹ Usp. *isto*, 202-205.

¹⁰² Usp. *isto*, 125.

¹⁰³ Usp. *isto*, 129.

¹⁰⁴ Usp. *isto*, 127.

¹⁰⁵ Usp. *isto*, 127-132.

Zaključak

Prema Moltmannu, život Trojedinog Boga manifestan je u vječnoj perihorezi božanskih osoba, pri čemu u Bogu ne postoji jednostrani odnos superiornosti i podređivanja, zapovijedanja i poslušnosti, gospodara i sluge. Pritom je od ključnog značenja to da se božanska perihoreza ne odnosi samo na imanentno Trojstvo, već da se perihoreza Oca, Sina i Duha Svetoga odnosi i na ekonomijsko Trojstvo, odnosno na cjelokupnu povijest spasenja. Moltmannov nauk o Trojedinom Bogu, koji bi se mogao opisati i kao socijalna/relacijska teologija križa, ključan je za razumijevanje njegove ekleziologije.

Moltmann Crkvu shvaća kao zajedništvo Duha koji polazi od perihoreze božanskih osoba da bi ljude uveo u zajedništvo s Trojedinim Bogom te u međusobno zajedništvo. Ovaj koncept ekleziologiju smješta u povijest odnosa Trojedinog Boga s čovjekom i cijelim stvorenjem te Crkvu sagledava unutar otvorenog eshatološkog foruma: vodeći računa o tome da između Krista i Crkve postoji distanca, da je Krist u odnosu na Crkvu »eshatološka osoba« te da se njegova prisutnost u Crkvi događa kao anticipacija Božje budućnosti u koju je čovjek pozvan. Moltmannov koncept Crkvu oslobađa od balasta definicija njezina identiteta koje se temelje na razgraničavanju kršćanstva od drugih religija te svijeta i društva u kojemu kršćanstvo živi, od balasta samoidealiziranja i samoapsolutiziranja, kao i od balasta direktnog identificiranja Crkve s Kristom, a njezina navještaja s Kristovom riječju.

No, Moltmannovo razumijevanje Crkve ostavlja i neka otvorena pitanja. Među njih pripada primjerice pitanje o tome kako se mesijanski univerzalizam, karakterističan za Moltmannovu ekleziologiju, uopće može konkretizirati na području ekumenske teologije, kao i na području odnosa kršćanstva i drugih religija. Naime, ukoliko kraljevstvo Božje obuhvaća čitav svijet, ostaje otvorenim pitanje kakav bi oblik konkretne ekumenske i međureligijske suradnje mogao barem približno odraziti ovaj trinitarni univerzalizam? Prema Moltmannovu konceptu, ili će se Crkva u potpunosti stopiti s funkcijom svojega cilja ili će nedostatnost stvarne situacije na samo još bolniji način izići na površinu.

Lidija Matošević* – Andrej Bukovac-Mimica**

*The Ecclesiology of Jürgen Moltmann as an Application of the Trinitarian
Theology of the Cross on the Understanding of the Church*

Summary

This paper explores the ecclesiological implications of Jürgen Moltmann's trinitarian theology of the cross. According to Moltmann, the hierarchical model of the Church was formed on the basis of the Hellenistic philosophical concept of God, which Moltmann calls monarchical monotheism. Instead of monarchical monotheism, Moltmann bases the unity of the Church according to the model of the perichoretic unity of the three Divine Persons, which acknowledges no privileges or subjugation, and which is open to humankind, leading it into communion with the Triune God and with each other. Although he holds that a community of equal individuals is a more appropriate model of the Church than a hierarchical one, the question of the Church's organization is, for Moltmann, ultimately a question of secondary importance. The focal point of ecclesiology should not be the organization of the Church, but its mission, understood within the wider framework of *missio Dei*, an eschatological movement that begins with God, and finds its goal in consummation of all creation. If we perceive the Church in this manner, as a community whose purpose is not the expansion of the Church, but the expansion of the Kingdom, and if we also take into account that the eschatological kingdom includes all people, all beings, and the earth itself, then this opens up a vast ecumenical potential and a space for dialogue with other religions, as well as the (secular) society as a whole.

Key words: ecclesiology, Jürgen Moltmann, missio Dei, perichoresis, trinitarian theology, Triune God.

(*na engl. prev. Andrej Bukovac-Mimica*)

* Lidija Matošević, PhD, Assoc. Prof., University of Zagreb, University Center for Protestant Theology »Matija Vlačić Ilirik«; Address: Ivana Lučića 1a, HR-10000 Zagreb, Croatia; E-mail: lidija.matosевич@tfmvi.hr.

** Andrej Bukovac-Mimica, mag. theol. et hist.; E-mail: andrej.b.mimica@tfmvi.hr.